

Duurzame schaalvergroting

Kansen en dilemma's voor de biologische landbouw

LEI

WAGENINGEN UR

Duurzame schaalvergroting

Kansen en dilemma's voor de biologische landbouw

R.B. Slobbe

K. de Grip

R. Hoste

T. Vogelzang

LEI-rapport 2011-084

December 2011

Projectcode 2275000215

LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de volgende onderzoeksvelden:

Sector & Ondernemerschap

Regionale Economie & Ruimtegebruik

Markt & Ketens

Internationaal Beleid

Natuurlijke Hulpbronnen

Consument & Gedrag

Duurzame schaalvergroting; Kansen en dilemma's voor de biologische landbouw

Slobbe, R.B., K. de Grip, R. Hoste en T. Vogelzang

LEI-rapport 2011-084

ISBN/EAN: 978-90-8615-554-5

Prijs € 15,25 (inclusief 6% btw)

54 p., tab., bijl.

Project B012.10-011-004, 'Innovatieve kracht ondernemers'

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen Beleidsondersteunend onderzoek in het kader van EL&I-programma's; Thema: Beleidsimplementatie nota biologische landbouw en voeding; Cluster: Biologische landbouw.

Foto omslag: De Beeldkuil

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

Deze publicatie is beschikbaar op www.lei.wur.nl

© LEI, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2011
Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

	Woord vooraf	7
	Samenvatting	8
	S.1 Belangrijkste uitkomsten	8
	S.2 Overige uitkomsten	8
	S.3 Methode	9
	Summary	10
	S.1 Key findings	10
	S.2 Complementary findings	10
	S.3 Methodology	11
1	Inleiding	12
	1.1 Aanleiding	12
	1.2 Doel onderzoek	12
	1.3 Werkwijze	13
	1.4 Leeswijzer	14
2	Schaalvergroting in de biologische landbouw	15
	2.1 Definitie van schaalvergroting	15
	2.2 Ontwikkelingen in schaalgrootte	15
	2.3 Drijvende krachten achter schaalvergroting	20
3	Biologische beginselen en schaalvergroting	25
	3.1 Definitie van biologische beginselen	25
	3.2 Kansen	27
	3.3 Dilemma's	29
	3.4 Mogelijke knelpunten	35

4	People, planet en profit	38
	4.1 Interactie met gangbare ondernemers en beleid	38
	4.2 Aandachtspunten voor beleid	41
5	Tot slot	43
	5.1 Reflectie onderzoeksmethode	43
	5.2 Conclusies en aanbevelingen	44
	Literatuur en websites	46
	Bijlagen	
	1 Respondenten interviews	48
	2 Vragenlijst biologische ondernemers	50
	3 Profiel deelnemers bijeenkomst	51

Woord vooraf

Lang stond biologische landbouw voor kleinschalige landbouw. Na een periode waarin de biologische landbouwsector een stevige groei doormaakte en nog steeds groeiende is, is dat niet langer zo. Kleinschalige bedrijven bestaan naast grootschalige bedrijven. Uit eerdere onderzoeken die het LEI voor het ministerie van EL&I uitvoerde, kwamen biologische ondernemers naar voren die een groot bedrijf goed combineren met de uitgangspunten van de biologische landbouw. Op welke manier houden deze ondernemers de biologische principes in stand en wat zijn zaken waar ze tegen aanlopen? Dat zijn vragen die het ministerie van EL&I graag beantwoord ziet in dit onderzoek. Ook kunnen deze ondernemers, samen met hun gangbare collega's die voorop lopen in duurzaamheid, een bijdrage leveren aan de zoektocht van ondernemers hoe zij *people, planet* en *profit* gezamenlijk een plaats kunnen geven op hun bedrijf. In een bijeenkomst hebben ondernemers hierover ervaringen uitgewisseld en voorstellen geopperd.

Veel ondernemers en sectorexperts hebben hun medewerking verleend aan dit onderzoek. De auteurs danken hen heel hartelijk voor hun waardevolle bijdrage. Ook danken zij de opdrachtgevers en begeleiders van het onderzoek, Sabine Pronk en Suzanne van der Meulen van het ministerie van EL&I, voor de prettige samenwerking.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne
Algemeen Directeur LEI

Samenvatting

S.1 Belangrijkste uitkomsten

Schaalvergroting in de biologische landbouw kan bijdragen aan verduurzaming.

Grotere biologische bedrijven kennen wel een aantal aandachtspunten.

Dure grond remt de groei van biologische bedrijven.

Schaalgrootte kan investeringen die bijdragen aan de realisatie van de biologische ambities van de ondernemers, zoals zelfvoorzienend zijn in voer of toepassen ruimere vruchtwisseling, rendabel maken.

Aandachtspunten voor grotere bedrijven zijn:

- samenhang tussen mens, dier, plant en natuur in het biologische productie-systeem;
- behouden van contact met de maatschappij;
- aandacht geven aan afzonderlijke dieren en planten. ([Zie hoofdstuk 3.3](#))

Dure grond belemmert de groei omdat relatief veel grond nodig is door eisen aan grondgebondenheid en vruchtwisseling. ([Zie hoofdstuk 3.4](#))

S.2 Overige uitkomsten

Biologische en gangbare ondernemers vinden elkaar op de aspecten *diversiteit*, *ondernemerschap* en *integraliteit*.

Er zijn vele vormen van schaalvergroting én vele vormen van duurzaam ondernemen. De ondernemer heeft ruimte nodig om te doen wat bij hem past, maar wel met een borging van alle aspecten van duurzaamheid.

Integrale duurzaamheid moet sterker in de beleidsontwikkeling naar voren komen.

Ondernemers willen een soort puntensysteem voor de verschillende aandachtsvelden van integrale duurzaamheid (milieu, dierenwelzijn, enzovoort), gekoppeld aan een beloningsstructuur via de markt en/of via publieke middelen of via maatwerk in regelgeving. Het thema duurzaamheid moet daarbij worden uit-

gebreed met de aspecten duurzame financiering en bedrijfsopvolging. ([Zie hoofdstuk 4](#))

S.3 Methode

De biologische landbouw is inmiddels een professionele sector en de bedrijven worden groter. Het ministerie van EL&I wil graag inzicht op welke wijze biologische ondernemers met een relatief groot bedrijf vormgeven aan de biologische beginselen.

Het eerste doel van het onderzoek is beantwoording van de onderzoeksvraag:

'Hoe weten biologische ondernemers een groot bedrijf goed te combineren met de uitgangspunten van biologische landbouw en tegen welke problemen lopen ze aan?'

Hiertoe zijn ondernemers en experts uit vier sectoren uit de biologische sector bevestigd op motieven, kansen en dilemma's bij schaalvergroting. In de hoofdstukken 2 en 3 staan de bevindingen. Deze bevindingen vormden het uitgangspunt voor een bijeenkomst met biologische en gangbare ondernemers en beleidsmakers. Deze bijeenkomst, waar ondernemers met elkaar hebben gesproken over hoe zij de dimensies people, planet en profit als onlosmakelijke onderdelen (willen) integreren in hun bedrijfsvoering, droeg bij aan de tweede doelstelling van het onderzoek:

het opdoen van inspiratie en uitwisselen van kennis tussen biologische en gangbare ondernemers die hun weg zoeken in duurzaam produceren.

Summary

Sustainable increases in scale

Opportunities and dilemmas for organic farming

S.1 Key findings

Increases in scale in organic farming can contribute to increased sustainability.

Larger organic farms have a number of points for attention.

Expensive land inhibits the growth of organic farms.

Increases in scale can make investments that contribute to the achievement of the farmer's organic ambitions profitable, for example allowing the farmer to become self-sufficient in terms of feed or allowing the application of more flexible crop rotation.

Points for attention for larger farms include:

- the cohesion between people, animals, plants and nature within the organic production system;
- maintaining contact with society;
- devoting attention to individual animals and plants.

Expensive land restricts growth because a relatively large area of land is required due to requirements relating to crop rotation and the fact that production is land-based.

S.2 Complementary findings

Organic and conventional farmers are connected by the aspects of *diversity*, *entrepreneurship* and *integration*.

There are many forms of scaling up, and many forms of sustainable entrepreneurship. The entrepreneur needs the freedom to do what suits him/her best, but with a guarantee of all aspects of sustainability.

Integrated sustainability needs to be given greater prominence in policy development.

Entrepreneurs want to set up a kind of points system for the various areas for attention involved in integrated sustainability (the environment, animal welfare, etc.), linked with a rewards structure through the market and/or through public resources or tailored regulations. In this regard, the theme of sustainability must be expanded to include the aspects of sustainable financing and succession.

S.3 Methodology

Organic farming has now become a professional sector, and farms are becoming bigger and bigger. The Ministry of Economic Affairs, Agriculture and Innovation is keen to gain insight into the ways in which organic farmers with relatively large farms give shape to the organic principles.

The first objective of the study is to answer the research question:

'How are organic farmers able to effectively combine a large farm with the basic principles of organic farming, and what problems do they encounter?'

To this end, entrepreneurs and experts from four sectors within the organic sector were asked about their motives, opportunities and dilemmas with regard to increases in scale. The findings are included in chapters 2 and 3. These findings formed the starting point for a meeting with organic and conventional entrepreneurs and policymakers. This meeting, during which entrepreneurs talked to each other about how they integrate the dimensions people, planet and profit as inseparable parts into their business operations (or how they would like to do so), contributed to the second objective of the study:

gaining inspiration and exchanging knowledge between organic and conventional farmers finding their way in sustainable production.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

De biologische landbouw in ons land is volop in ontwikkeling. De sector professionaliseert, innoveert en bedrijven worden groter. Het ministerie van EL&I heeft behoefte aan inzicht in de wijze waarop biologische ondernemers met een relatief groot bedrijf de principes van biologische landbouw hanteren en hun biologische idealen vormgeven. Met welke vragen worstelen deze ondernemers, welke oplossingen vinden zij en wat zijn hun sterke punten? Inzicht hierin kan een bijdrage leveren aan:

'de uitdaging om de dimensies people en planet toe te voegen aan de huidige dominante wijze van landbouw bedrijven gericht op profit en de zoektocht naar een juiste invulling van de drie dimensies.'¹

Zowel biologische als gangbare ondernemers zoeken hun weg om duurzaam te produceren en kunnen voor elkaar daarbij een goede inspiratie- en kennisbron vormen. Uitwisseling van kennis en ideeën tussen biologische en gangbare ondernemers hoort daarom tot dit onderzoek.

1.2 Doel onderzoek

Het doel van het onderzoek is tweeledig. Eerste doel is het verkrijgen van inzicht in de motivatie, mogelijke dilemma's en oplossingen van biologische ondernemers die kiezen voor schaalvergroting. Zijn er daarbij overeenkomstige kansen of uitdagingen om de biologische beginselen te combineren met economische drijfveren? Tweede doel is inzicht in de punten waar biologische en gangbare ondernemers wederzijds van elkaar kunnen leren als het gaat om grootschalige bedrijfsvoering en duurzaamheid.

1.3 Werkwijze

Om het onderzoek enigszins in te perken, is ervoor gekozen om in te zoomen op vier sectoren uit de biologische landbouw. Deze sectoren zijn de varkenshouderij, melkveehouderij, glastuinbouw en akkerbouw. Het onderzoek is opgebouwd uit twee fasen. In fase 1 is een startnotitie opgesteld met daarin een verkenning over duurzaamheid en schaalvergroting in de biologische landbouw (doel 1). Deze startnotitie is gebruikt als uitgangspunt voor een 'leer-inspireer'-bijeenkomst met biologische en gangbare ondernemers en beleidsmedewerkers van het ministerie (doel 2). Omdat voor de biologische landbouw het begrip duurzaamheid is verwoord in de biologische beginselen van IFOAM (zie paragraaf 2.3 Wat zijn biologische beginselen?), zijn deze beginselen in het onderzoek gebruikt.

- *Fase 1*

Op basis van literatuurstudie en oriënterende (telefonische) gesprekken met experts uit de sectoren, ketenpartijen en primaire ondernemers, is inzicht verkregen in de ontwikkeling van schaalvergroting in de biologische landbouw. De onderzoekers hebben een aantal ondernemers uit de sectoren glastuinbouw, melkveehouderij en varkenshouderij geïnterviewd over schaalvergroting om meer te leren over de motivatie van biologische ondernemers om te kiezen voor schaalvergroting en welke afwegingen, kansen en dilemma's zij ervaren. In het onderzoek *Tweestromenland in de biologische sector* (De Graaf, 2010) zijn ondernemers uit de akkerbouw en varkenshouderij geïnterviewd over hun zienswijze op schaalvergroting. Gezamenlijk leverde dat voldoende onderzoeksmateriaal op voor de startnotitie. Hoewel er momenteel veel ontwikkelingen zijn met betrekking tot schaalvergroting in de verdere biologische keten (toeleveranciers, afnemers), worden deze niet betrokken in deze notitie, tenzij de primaire ondernemers aangeven dat deze ontwikkelingen van invloed zijn op hun beslissingen.

- *Fase 2*

Begin oktober 2011 is de bijeenkomst 'Kiezen tussen of voor people, planet of profit?' georganiseerd voor biologische en gangbare ondernemers uit de vier sectoren en beleidsmedewerkers van het ministerie van EL&I. De algemene stelling in de bijeenkomst was: "Als je voldoende aandacht schenkt aan people en planet, dan komt de profit vanzelf." Het zou mooi zijn als dat zo zou gaan. De praktijk is vaak anders. Maar er zijn wel degelijk ondernemers die het goed lukt of in ieder geval actief bezig zijn, om deze drie as-

pecten van duurzaamheid te integreren in hun grootschalige bedrijfsvoering. De biologische en gangbare ondernemers hebben met elkaar gesproken over:

- Wat is de motivatie van ondernemers om te kiezen voor grootschaligheid?
- Hoe integreren de ondernemers (aspecten) van planet, people en profit in hun grootschalige bedrijfsvoering? Welke afwegingen maken de ondernemers?
- Wat zijn sterke punten en dilemma's van een zekere schaalgrootte en welke lessen hebben de ondernemers geleerd binnen de context van integrale duurzaamheid?
- Wat zijn de aandachtspunten voor het beleid als het gaat om integrale verduurzaming in relatie tot schaalvergroting?

De resultaten van de bijeenkomst zijn in dit rapport verwerkt.

1.4 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 geeft inzicht in de ontwikkeling van de bedrijfsgrootte van de biologische landbouw en de motivatie om ondernemers om te kiezen voor een groter bedrijf. Hoofdstuk 3 gaat in op de manier waarop ondernemers schaalvergroting combineren met de biologische beginselen. De interactie met gangbare ondernemers staat centraal in hoofdstuk 4. Ten slotte bevat hoofdstuk 5 een reflectie van de onderzoeksopzet en de conclusies.

2 Schaalvergroting in de biologische landbouw

2.1 Definitie van schaalvergroting

Meestal worden diverse indicatoren gehanteerd om de schaalgrootte van land- en tuinbouwbedrijven te definiëren: economische indicatoren zoals het aantal nge¹ per bedrijf of fysieke indicatoren zoals oppervlakte gewas of aantal dieren.

Economische indicatoren zijn vooral nuttig om bedrijven uit verschillende sectoren met elkaar te vergelijken. Dat hoeft in dit onderzoek niet. Wel wordt schaalvergroting per sector in de tijd bekeken waardoor fysieke maatstaven (oppervlakte, aantal dieren) volstaan.

Schaalvergroting betekent niet altijd een uitbreiding van het areaal of aantal dieren. Intensivering van de productie is ook een vorm van schaalvergroting. Schaalvergroting heeft ook gevolgen voor arbeid. Een grootschalig bedrijf betekent in de praktijk dat er vreemde arbeid op het bedrijf aangetrokken wordt. Dit kan betekenen een 'gezinsbedrijf plus', waarbij hoogstens enkele medewerkers meewerken op het bedrijf. In de grootschalige glastuinbouw kan dit wel oplopen tot 60 medewerkers.

2.2 Ontwikkelingen in schaalgrootte

Een toename in de productie en een daling van het aantal bedrijven geeft aan dat schaalvergroting (nog steeds) een belangrijke trend in de land- en tuinbouwsector is (Silvis, 2009). Ook in de biologische sector is deze trend waarneembaar, hoewel de afname van het aantal biologische bedrijven veel lager is dan de afname in de totale land- en tuinbouwsector (Stokkers, 2010). In 2008 waren er ruim 1.000 volledig biologische bedrijven groter dan 16 nge (CBS, 2010).² Een relatief groot deel hiervan valt in de categorie kleine bedrijven, maar dat aandeel neemt de afgelopen jaren af ten gunste van de middelgrote en grote

---

¹ Nge = Nederlandse grootte-eenheid. Dit is een reële economische maatstaf die gebaseerd is op het brutostandaardsaldo (bss, opbrengsten minus bepaalde specifieke kosten). Het is een maat waarmee de economische omvang van agrarische activiteiten wordt weergegeven.

² 16 nge is de ondergrens die door het CBS wordt gehanteerd voor opname in de landbouwtellingen.

bedrijven (zie onder). Op de kleinere bedrijven heeft meer dan de helft van de bedrijven inkomsten uit neventakken op het bedrijf. Op de grote bedrijven is dat iets meer dan één derde. Circa 40% van de biologische ondernemers is van plan om de huidige activiteiten uit te breiden of nieuwe activiteiten te starten.

Tabel 2.1 Aantal bedrijven per bedrijfsgrootteklasse in 2008 en de mutatie ten opzichte van 2004			
	Aantal biologische bedrijven in 2008 (>16 nge)	% per klasse	Mutatie ten opzichte van 2004 (%)
Klein (16-70 nge)	552	51	-10
Middel (70-150 nge)	371	34	5
Groot (>150 nge)	157	15	15

Bron: LEI, Stokkers (2010).

2.2.1 Melkveehouderij

Het aandeel melkveebedrijven met een biologische productiewijze is circa 1,6% van het totaal aantal melkveebedrijven. Kleine melkveebedrijven blijken iets vaker biologisch te zijn. Biologische bedrijven hebben gemiddeld 66 koeien tegenover een gemiddelde van 75 koeien op een gangbaar melkveebedrijf. Uit tabel 2.2 blijkt dat het aantal biologische bedrijven met minder dan 100 koeien beduidend groter is dan het aantal grootschalig biologische melkveebedrijven met meer dan 100 koeien. Van de bedrijven met minder dan 100 koeien, heeft ongeveer één derde minder dan 50 koeien.

Tabel 2.2 Biologische melkveebedrijven naar bedrijfsomvang in 2008		
Aantal melkkoeien per bedrijf	Aantal bedrijven	Aandeel biologische melkveebedrijven ten opzichte van totaal aantal melkveebedrijven
Tot 50	4.928	2,4% (118)
50-100	9.941	1,4% (139)
100-150	2.799	0,9% (25)
Meer dan 150	857	1,1% (9)
<i>Totaal</i>	<i>18.525</i>	<i>1,6%</i>

Bron: LEI, Van der Meulen et al. (2010).

Ook de kleinere biologische melkveehouderijbedrijven willen moderniseren en dat gaat vaak gepaard met schaalvergroting. Nieuwe stallen of innovaties zijn vaak alleen rendabel bij een grotere bedrijfsomvang. Het gemiddeld biologisch

bedrijf wordt dus groter. Dit is niet anders dan in de gangbare sector. Wel anders in de biologische sector is de wens om kringlopen te sluiten. Een grotere omvang van het bedrijf maakt dit relatief eenvoudiger. Schaalvergroting vindt met name plaats op de gezinsbedrijven. Een biologisch gezinsbedrijf kan ongeveer 80 melkkoeien aan. Daarboven is een medewerker vereist. Alternatief is een (extra) melkrobot.

De biologische melkveehouders verwachten ook dat de schaalvergroting in hun sector zal doorzetten. Het zal minder snel gaan dan in de gangbare sector, met name vanwege de geringe beschikbaarheid en de hoge prijs van grond (Beldman, 2008). De groei van de biologische sector zal naar verwachting voornamelijk plaatsvinden doordat de kleinere bedrijven groter worden en gangbare ondernemers omschakelen naar biologische bedrijfsvoering. Niet omdat de grotere bedrijven veel groter dan gemiddeld gaan worden. De ontwikkeling naar echte grootschalige bedrijven gebeurt wel in de gangbare melkveehouderij. Dat groei van de biologische melkveehouderijsector wel wenselijk is, blijkt uit het feit dat de huidige biologische melkveehouders de toenemende vraag naar biologische zuivel niet kunnen leveren. In 2011 is er een geschat tekort van 20 tot 30 mln. kg biologische melk (COZ, 2011).

2.2.2 Varkenshouderij

De biologische varkenshouderij in Nederland bestaat uit circa 60 bedrijven. Een aantal bedrijven is de laatste jaren gestopt, er zijn nieuwe bedrijven bijgekomen en bestaande bedrijven groeien. Er is daarmee een ontwikkeling zichtbaar naar grotere biologische bedrijven. In 2000 was de bedrijfsomvang in de sector gemiddeld 83 zeugen en 530 aanwezige vleesvarkens. In 2009 was de bedrijfsomvang beduidend groter met gemiddeld 167 zeugen en 831 aanwezige vleesvarkens (Hoste, 2010). De gemiddelde bedrijfsomvang in 2009 was groter dan de omvang van de grootste bedrijven in 2000. Als de huidige ontwikkeling zich lineair voortzet, hebben bedrijven in 2020 gemiddeld circa 275 zeugen en ruim 1.500 vleesvarkens.

De biologische primaire sector heeft, in vergelijking met omliggende landen, een hoge productiviteit en is goed georganiseerd. In 2010 zijn er in ons land naar schatting 80.000 biologische varkens geslacht. Meer dan de helft van de binnenlandse productie wordt geëxporteerd, waarbij Duitsland en het Verenigd Koninkrijk de belangrijkste afzetlanden zijn. Wel wordt de sector in uitbreidingsmogelijkheden meer dan andere productielanden gehinderd door dure grond.

Schaalvergroting heeft een aantal bedrijfseconomische voordelen. Uit onderzoek blijkt dat de arbeidsinzet relatief minder is naarmate de bedrijfsomvang

(tot 300 zeugen) toeneemt. Ook de investeringsbehoefte per dier neemt af bij schaalvergroting: een standaardstal bij 250 zeugenplaatsen heeft een 35% lagere investering dan die bij 96 zeugenplaatsen. In de vleesvarkenshouderij is dit verschil in investering tussen grote en kleine stal 22%. Vooral in de zeugenstal is schaalgrootte dus een voordeel voor de investeringsbehoefte (De Smet, 2009).

Er zijn geen informatiebronnen bekend waarin de relatie is onderzocht tussen milieubelasting en productiviteit of bedrijfsomvang. De eisen op het gebied van biologische varkenshouderij in Nederland komen overeen met de Europese regels. De Nederlandse varkenshouders die leveren aan De Groene Weg, moeten echter voldoen aan enkele aanvullende voorwaarden. Voorbeeld hiervan is de eis om dragende zeugen toegang te geven tot een weide. Een aantal Duitse producentenorganisaties ('Verbände') stelt striktere eisen zoals de eis om minstens 50% van het benodigde voer zelf te telen. Omdat deze eis voor de Nederlandse producenten niet geldt, is directe grondbinding alleen nodig voor de uitloop van de dieren. Voor het voer zijn de bedrijven vrij om dit van buiten het bedrijf en buiten het land aan te kopen. Bedrijfsuitbreiding wordt hierdoor minder beperkt dan bij een directe eis tot grondbinding. Het is mogelijk dat die eis er in de toekomst wel komt.

2.2.3 Glastuinbouw

De biologische glastuinbouw ontwikkelt zich langzaam maar gestaag. Elk jaar is een kleine groei waarneembaar. Deze groei wordt voornamelijk gerealiseerd door bestaande biologische glastuinders die groeien.

	2002	2004	2006	2008	2009	2010
Totaal aantal hectares	60	60	70	82	119	120
- tomaat			20	29	30	23
- komkommer			9	13	8	6
- paprika			16	21	18	22
- overige kasgroenten			25	30	63	69

Bron: Biomonitor Jaarrapport (2005-2009), Monitor duurzaam voedsel (2010), Tuinbouwcijfers (2010).

In 2005 waren er in ons land 62 bedrijven met biologische glasgroenteteelt met een gemiddelde oppervlakte van circa 1 ha. In 2010 zijn er circa 35 biologische bedrijven met glasgroenteteelt die samen op 120 ha telen. De gemid-

delde oppervlakte is gestegen tot meer dan 3 ha per bedrijf. De sector kenmerkt zich door twee soorten ondernemers. Enerzijds de ondernemers die zich hebben gespecialiseerd en daardoor ook vaker grootschaliger zijn met circa 5 tot 6 ha per bedrijf. Er is één wat groter biologisch-dynamisch bedrijf van circa 3 ha. Deze ondernemers hebben veelal een bedrijfsleider op het bedrijf en een aantal vaste krachten met in hoogtijdagen veel losse arbeidskrachten. De afzet van de vruchtgewassen (tomaten, komkommers, paprika en aubergines) is internationaal, het merendeel in de EU (Duitsland en Engeland). De bladgroenten zijn veelal voor de Nederlandse markt. Anderzijds de ondernemers met een kleiner bedrijf met een koude kas of alleen in de winter gestookte kas. Deze ondernemers telen vaak een diversiteit aan gewassen die zijn bestemd voor de Nederlandse markt of lokale markt.

2.2.4 Akkerbouw en opengrondsgroenteteelt

In 2010 bedroeg het totaal areaal biologische akkerbouw in Nederland 53.948 ha. Dit is circa 2,9% van het totale landbouwareaal. De biologische gewasgroepen AGF en graan beslaan zo'n 23% van het biologisch areaal (=12.408 ha). De provincie Flevoland neemt hiervan een groot deel voor haar rekening (5.673 ha). De grootschalige biologische akkerbouwbedrijven (>160 ha) liggen voornamelijk in Flevoland en Zeeland. In Flevoland is zowel het aantal gespecialiseerde akkerbouwbedrijven (bijvoorbeeld 70 ha peen of 80 ha kool) als het aantal bedrijven met zowel akkerbouw als vollegrondsgroenteteelt hoog (Biomonitor, 2010; Slobbe, 2009). Er is sprake van een toenemend aantal grootschalige bedrijven die een groter deel van de productie voor hun rekening nemen, ten koste van de middelgrote bedrijven en anderzijds de kleinere bedrijven die zich met name richten op de directe levering aan de consument. In het onderzoek *Tweestromenland in de biologische sector* (De Graaf, 2010) is ondernemers gevraagd wat in hun ogen een gemiddeld en een grootschalig biologisch akkerbouwbedrijf is. De ondernemers vinden een bedrijf met een omvang van 80 ha een bedrijf van gemiddelde grootte. Bedrijven met een omvang vanaf 200 ha, of het nu om één bedrijf of een samenwerkingsverband van bedrijven gaat, zijn in de Nederlandse context grootschalig.

2.3 Drijvende krachten achter schaalvergroting

De drijvende krachten achter schaalvergroting kunnen vanuit verschillende invalshoeken worden benaderd (Van der Meulen et al., 2010). Voor de biologische landbouwsector betekent dit:

2.3.1 Technisch-economische kracht

- *Modernisering* van het bedrijf vergt bepaalde investeringen die alleen rendabel zijn bij een bepaalde schaalgrootte. Modernisering via schaalvergroting is voor de ondernemer een middel om de *continuïteit* van het bedrijf te verbeteren.
- *Specialisatie* in een teelt leidt vaak tot schaalvergroting, omdat er meer grond nodig is door de eisen voor vruchtwisseling.
- De ondernemer *streeft een ideaal na* dat alleen via schaalvergroting kan worden gerealiseerd, omdat een bepaalde omvang voor de uitvoering nodig is en/of omdat het bepaalde investeringen vergt die alleen rendabel zijn bij een bepaalde schaalgrootte.

'De kringloop sluiten door telen van eigen ruw- en krachtvoer vergt een groter aantal hectares en die schaalgrootte maakt ook de investering in een voermengwagen rendabel', aldus een melkveehouder.

Kostprijsverlaging is voor een aantal ondernemers niet de belangrijke drijfveer voor schaalvergroting:

'Ik ben overstapt naar biologisch om niet meer mee te doen aan die ratrace van steeds lagere kostprijzen; ik produceer liever een product met meerwaarde waarvoor de consument graag wil betalen.'

Uit de interviews en ook tijdens de bijeenkomst met de ondernemers kwam naar voren dat ondernemers verschillend denken over het belang van kostprijsverlaging.

Daar waar voor de ene ondernemer de biologische regelgeving en het bijbehorende gedachtegoed de randvoorwaarden voor de productie vormen en de uitdaging ligt in kostprijsverlaging of maximalisatie van de productie binnen die randvoorwaarden, is dat voor een andere ondernemer precies andersom. Juist het zo goed mogelijk produceren volgens het biologische gedachtegoed is de drijfveer en uitdaging. Het rendement vormt een economische randvoorwaarde.

Uit een onderzoek naar kostprijsverlaging en schaalvergroting in de biologische melkveehouderij (Beldman, 2008) blijkt dat de betrokken ondernemers - net als veel gangbare ondernemers - over het algemeen meer kijken naar haalbaarheid van de gewenste bedrijfsvoering, dan naar het (zuivere) economische rendement. Maar alle ondernemers onderstrepen dat een efficiënte bedrijfsvoering belangrijk is; het gaat ten slotte om een commercieel bedrijf.

2.3.2 Organisatorische kracht

Omdat grond duur is en een beperkende factor kan vormen voor schaalvergroting, wordt in de akkerbouw ook schaalvergroting bewerkstelligd door samenwerking tussen bedrijven. De gronden van verschillende bedrijven worden bijvoorbeeld onder één beheer geplaatst (vof of stichting). De samenwerking maakt het ook mogelijk om het machinepark te beperken, machines efficiënter in te zetten, arbeid te specialiseren en gemeenschappelijk de producten te vermarkten. Deze vorm van samenwerking komt minder voor in de overige landbouwsectoren. Tijdens de bijeenkomst met de ondernemers werd genoemd dat het samenwerken met andere ondernemers ook als voordeel heeft dat de ondernemer zich kan specialiseren in datgene waarin hij goed is of wat hij graag doet. Bijkomend voordeel is dat de ondernemer dan privé ook meer tijd overheeft. In de melkveehouderij kunnen mogelijkheden om samen te werken met terreinbeherende organisaties een stimulans zijn om schaalvergroting door te voeren.

2.3.3 Ketenkracht

De afzetorganisaties binnen de biologische glastuinbouw en akkerbouw blijken niet een bepalende rol te spelen bij schaalvergroting. Ze overleggen wel met de telers over teeltplannen en gewaskeuzes. Ook geven de afzetorganisaties aan geen uitgesproken voorkeur te hebben om alleen te werken met grootschalige bedrijven. Voordeel van grotere bedrijven is dat zij vaak zelf verpakking en logistiek kunnen regelen en hun kostprijs vaak lager is. Maar de iets kleinere bedrijven hebben vaak meer diversiteit in aanbod en kunnen sneller inspelen op verandering in de vraag in de (niche-)markt. Belangrijk voor de afzetorganisaties is een landelijke spreiding van toeleveranciers, diversiteit van aanbod en het onderscheidend vermogen van het product in de markt. Dit laatste proberen ze te versterken door bijvoorbeeld de producenten met hun verhaal in beeld te brengen of tuinders die willen omschakelen naar biologisch dynamische tuinbouw te stimuleren. Een dilemma is het verschil in kostprijs tussen de grote en kleinere bedrijven. Een voorbeeld uit de akkerbouwsector: grootschalige akker-

bouwbedrijven (100-400 ha) hebben over het algemeen lagere kostprijzen dan kleinschalige bedrijven. Het is voor afzetorganisaties moeilijk om hogere prijzen te blijven betalen aan de kleinere bedrijven als bekend is dat lagere prijzen ook kunnen. Aan de andere kant willen ze hun vaste telers van de kleinere bedrijven behouden omdat die ook hun waarde hebben. Grote akkerbouwbedrijven en tuinbouwbedrijven regelen ook vaak hun eigen afzet rechtstreeks met de retail en industriële verwerkers in binnen- en buitenland. Voldoende schaalgrootte is dan een voorwaarde, omdat deze afzetkanalen continuïteit in levering en een constante kwaliteit eisen.

'Je bent pas interessant voor deze grootschalige bedrijven als je zelf groot bent en continue kan leveren. We hebben nu een contract voor 6 maanden met een Zweedse retailer om kool te leveren.'

De grootste afzetorganisatie voor biologisch varkensvlees (De Groene Weg) neemt varkens af van hele kleine en hele grote bedrijven: van 50 dieren per jaar van een bedrijf tot 5.000 dieren per jaar. Of het gaat om een klein of groot bedrijf, maakt de organisatie niet uit. Veel belangrijker zijn de aard en de ambities van de ondernemer: is hij bereid om te voldoen aan de kwaliteitseisen die de afzetorganisatie stelt? Het is voor een relatief groter bedrijf vaak wel makkelijker dan voor een klein bedrijf om invulling te geven aan die eisen. De afzetorganisatie hanteert een gesloten marktstructuur, dat wil zeggen dat het aanbod wordt gereguleerd. Bij uitbreiding van de vraag krijgen de al aangesloten bedrijven de kans om hun productie uit te breiden voordat nieuwe producenten mogen toetreden. Kleinere bedrijven worden door DGW wel gestimuleerd om verder te groeien als die groei bij de ondernemer en zijn strategie past. Maar de organisatie ziet zich zelf niet als ketenpartner die invloed uitoefent op schaalvergroting. Meer economische prikkeling komt vanuit de voerbedrijven. Die geven grotere bedrijven kortingen bij grotere afname.

Ook de rol van de afzetorganisaties binnen de biologische melkveehouderij in het proces van schaalvergroting is beperkt. Circa 100 van de 300 biologische melkveehouders leveren hun melk aan coöperatie Eko-Holland, die de melk verkoopt aan onder andere Arla en aan CoNo voor de productie van Beemsterkaas. Het voordeel van grootschalige levering van melk zoals de coöperatie kan bieden, is het invloed kunnen uitoefenen op de mogelijkheden van verwaarding van het product. Eko-Holland heeft als coöperatie geen uitgesproken rol in de schaalvergroting bij hun leden. Uit een enquête die Eko-Holland onder haar leden hield, bleek dat de meeste ondernemers denken dat na 2015 (afschaffen quotum) de bedrijven gaan groeien. Maar op de vraag of ze zelf groeiplannen hebben,

zeggen ze vaak nee. Als het aanbod van biologische zuivel lager is dan de vraag, zoals momenteel het geval is, zullen biologische bedrijven van gemiddelde grootte hun productie wellicht uitbreiden, maar de huidige grotere bedrijven zullen niet doorgroeien naar uitzonderlijk grote bedrijven. De groei van het aanbod van biologische zuivel zal eerder komen van gangbare melkveehouders die omschakelen naar een biologische bedrijfsvoering.

2.3.4 Ondernemerskracht

Een grootschalig bedrijf moet passen bij de competenties, persoonlijke missie en drive van de ondernemer. Afwegingen die een rol spelen bij schaalvergroting zijn:

- De ondernemer heeft *behoefte aan flexibiliteit* en ruimte voor andere zaken. Inschakelen van personeel kan alleen bij bepaalde schaalgrootte. Kanttekening hierbij is een opmerking van een varkenshouder die zegt dat *'het voordeel van eigen uren van de ondernemer niet moet verdwijnen'*.
- De ondernemer werkt in *familie- of partnerverband* en het bedrijf moet voldoende groot zijn voor meerdere inkomens.
- De ondernemer vindt het een *uitdaging* om een groot bedrijf aan te sturen. 'Als echte ondernemer zoek ik uitdagingen en uitbreiding hoort daarbij', aldus een glastuinder.
- De ondernemer grijpt de kansen uit de markt als de *vraag* naar de producten groeit.
- De ondernemer heeft een *persoonlijke missie*.

'Ik zou graag willen dat de biologische sector als geheel groter wordt en minstens een aandeel haalt van 10% van de totale consumptie in Nederland. Een grootschalig bedrijf levert een bijdrage aan deze doelstelling.', aldus een akkerbouwer.

Niet alleen de ambities van de ondernemer zijn van belang. Ook de historie van het bedrijf, de locatie van het bedrijf en de landbouwstructuur in de regio (verkaveling) bepalen de speelruimte voor de ondernemer om schaal te vergroten.

De geïnterviewde ondernemers en de ondernemers die deelnamen aan de bijeenkomst geven aan dat de groei veelal geleidelijk is ontstaan. De ondernemers geven aan dat het niet per se een streven is om groter te worden met het bedrijf. Het is meer het gevolg van een aantal processen, dat plaats heeft gevonden. Zoals een aantal ondernemers het anekdotisch verwoordde: 'Op een dag werden we wakker en was het bedrijf zo groot.'

In de bijeenkomst vertelden een biologische akkerbouwer en een biologische varkenshouder dat voor hen schaalvergroting niet (meer) speelt. De biologische varkenshouder streeft niet naar groot in de zin van aantallen, maar het realiseren van toegevoegde waarde in de keten. De biologische akkerbouwer zit qua schaalgrootte nu op een kantelpunt. Hij zal eerder areaal afstoten dan groeien, omdat hij meer aandacht wil geven aan het realiseren van korte ketens en daar al zijn energie in wil steken.

2.3.5 Beleidskracht

Tot nu toe zijn er in de regelgeving (publiekrechtelijk én privaatrechtelijk) voor de biologische landbouw geen absolute grenzen of voorwaarden aan omvang of aantallen dieren. Hiertegenover staat dat er ook geen stimulansen zijn voor een bepaalde schaalgrootte. Wel worden in de publiekrechtelijke Europese regels maximumgrenzen gesteld aan de intensiteit van een biologisch bedrijf, met name voor de dierlijke productiebedrijven, maar ook met betrekking tot minimale vruchtwisseling. Als ondernemers ervoor kiezen om te produceren onder het private keurmerk van Demeter (biologisch dynamische landbouw), dan zijn de eisen ten aanzien van de intensiteit van een bedrijf strenger (Blom, 2010). Er is echter een tendens waarneembaar binnen de discussies van de IFOAM en de Europese Commissie om grenzen te stellen aan de omvang, omdat kleinschaligheid beter zou passen bij het biologische principe.

3 Biologische beginselen en schaalvergroting

3.1 Definitie van biologische beginselen

Het begrip 'organic' is voor het eerst gebruikt rond 1940. Het refereert niet aan de gebruikte inputs, maar aan een concept van het agrarisch bedrijf als een systeem, waarin alle componenten (bodemmineralen, organisch stof, micro-organismen, insecten, planten, dieren en mensen) met elkaar verbonden zijn, tot een coherent geheel. Deze principes zijn later door de IFOAM (International Federation of Organic Agriculture Movements) via stakeholderconsultatie en democratische besluitvorming van de leden, vastgelegd in de vier beginselen van de biologische landbouw (http://www.ifoam.org/about_ifoam/principles/index.html) en vertaald door Biologica¹ naar:

1. *het beginsel van gezondheid*
Biologische landbouw moet de gezondheid van bodem, plant, dier en mens en planeet als een ondeelbaar geheel in stand houden en versterken;
2. *het beginsel van ecologie*
Biologische landbouw moet gebaseerd zijn op levende ecologische systemen en kringlopen, met hen meewerken, ze versterken en in stand houden;
3. *het beginsel van billijkheid*
Biologische landbouw moet gebaseerd zijn op relaties die billijkheid waarborgen met betrekking tot de gemeenschappelijke omgeving en ontwikkelingsmogelijkheden. Dat wil zeggen: rechtmatigheid, redelijkheid, evenredigheid in de samenwerking in de keten;
4. *het beginsel van zorg*
Biologische landbouw moet met voorzorg en verantwoordelijkheid worden beoefend, om de gezondheid en het welzijn van de huidige en toekomstige generaties en hun leefomgeving te beschermen.

Deze biologische beginselen zijn in dit onderzoek verder onderverdeeld in een aantal duurzame bedrijfspraktijken, die gebruikt zijn als referentiekader en basis voor de interviews in het onderzoek.

---

¹ Sinds juli 2011 is Biologica overgegaan in Bionext, een ketenorganisatie voor duurzame, biologische landbouw en voeding.

Tabel 3.1   **Biologische beginselen en vertaling naar bedrijfspraktijken**

Beginselen	Bedrijfspraktijken
Beginsel van gezondheid	<ul style="list-style-type: none"> - Gezonde bodem (in standhouden en bevorderen van het bodemleven en de natuurlijke bodemvruchtbaarheid, de bodemstabiliteit en bodembiodiversiteit). - Weerbare planten en dieren (robuust uitgangsmateriaal; veredeling en fokkerij).
Beginsel van ecologie	<ul style="list-style-type: none"> - Kringloop van voer en mest (op eigen bedrijf of regionaal). - Zuinig omgaan met niet hernieuwbare hulpstoffen en grondstoffen (energie, water, andere inputs). - Minimale verliezen schadelijke stoffen naar het milieu (bodem, water en lucht). - Biologisch management is aangepast aan de lokale omstandigheden, ecologie, cultuur en schaal.
Beginsel van billijkheid	<ul style="list-style-type: none"> - Transparantie en rechtvaardigheid in de productie-, distributie- en handelssystemen. - Arbeidsvreugde is belangrijk. - Werkelijke sociale en milieukosten worden in rekening gebracht.
Beginsel van zorg	<ul style="list-style-type: none"> - Efficiëntieverhoging en productieverhoging mogen niet ten koste gaan van gezondheid en welzijn van huidige en toekomstige generaties en hun leefomgeving: welke technologiekeuzen zijn toelaatbaar en welke niet: gentechnologie, nanotechnologie, gebruik antibiotica.

De discussie tussen de Europese landen over regelgeving, principes en intenties van de biologische landbouw is complex. Ieder land hanteert ten aanzien van de biologische landbouw een referentiekader passend bij de cultuur, historie, mogelijkheden, enzovoort. Daardoor interpreteert elk land bij voorkeur de regelgeving op zijn eigen manier. Dit maakt overeenstemming over regelgeving of het gezamenlijk formuleren van intenties soms lastig. Nederland zet zijn biologische sector af tegen de gangbare landbouw, waardoor in Nederlandse ogen de biologische sector extensief is en duidelijk andere uitgangspunten hanteert dan de gangbare sector. Echter in Nederland kent de landbouw (gangbaar en biologisch) zeer gespecialiseerde bedrijven met een hoog kennisniveau en hoge opbrengsten. Hoge opbrengsten zijn gewenst omdat de grond in Nederland relatief duur is. Dat is heel anders dan in een aantal andere EU-landen waar de gangbare landbouw al minder intensief is en waar de biologische landbouw nog veel extensiever is. Die bedrijven zijn veelal ook meer gemengd door historische

achtergrond, waardoor bijvoorbeeld de kringloopgedachte goed te realiseren is. Een ontwikkeling naar de verplichting tot voer van het eigen bedrijf, zal het veel biologische veehouders in Nederland heel lastig maken in verband met onvoldoende eigen grond. Verschil in interpretatie over wat biologische landbouw voorstaat, speelt zich ook op internationaal niveau af. Voorbeeld hiervan is het wel of niet toestaan van substraatteelt in de biologische glastuinbouw.

3.2 Kansen

3.2.1 Beginsel van gezondheid

- Een biologische melkveehouder gebruikt geen antibiotica voor zijn melkvee. Dit vraagt weerbare koeien die worden gevoed met hoogwaardig voer. De wens van de ondernemer om over te schakelen van kuilvoer naar (gezonder) hooi voor het vee, leidt ertoe dat de ondernemer nadenkt over een investering in een grasdrooginstallatie die werkt op stroom van een kleine biomestvergister. Economische voorwaarde is dat de investering zich binnen 10 jaar heeft terugverdiend. Voor een kleiner melkveebedrijf is deze investering niet op te brengen.
- Een biologische varkenshouder geeft aan dat schaalvergroting het makkelijker maakt om een gesloten systeem op één locatie te realiseren. Ook is een groter bedrijf noodzakelijk om varkens te houden in stabiele groepen van dezelfde leeftijd (eigen tomen), waarbij elke groep zijn eigen stal heeft (niet mengen van varkens). Deze maatregelen bevorderen het dierenwelzijn en de diergezondheid omdat de sociale orde niet wordt verstoord en de kans op ziekten lager is.
- Een biologische varkenshouder met veel dieren kent grote arbeidspieken en schakelt daarvoor vreemde arbeid in. Dit betekent dat het noodzakelijk is om een goed hygiëneprotocol in te voeren. Een goede bedrijfshygiëne verlaagt de kans op zieke dieren.
- Voor biologische akkerbouwers is een gezonde bodem uitermate belangrijk omdat hij niet kan bijsturen met kunstmest en chemische bestrijdingsmiddelen. Door het invoeren van het vaste rijpadensysteem in combinatie met nietkerende grondbewerking (en eventueel rtk-gps¹) zijn veel voordelen te halen

---

¹ Rtk-gps staat voor real time kinematic - global positioning system: een techniek die precisiesturing voor tractor en werktuigen mogelijk maakt.

op het gebied van bodemvruchtbaarheid en betere kwaliteit van de producten. Invoering van zo'n systeem vergt een grote investering omdat machines moeten worden aangepast of aangeschaft. De innovatie van de vaste rijpaden is gedaan door een grootschalig biologisch akkerbouwbedrijf.

3.2.2 Beginsel van ecologie

- Een biologische melkveehouder werkt samen met een natuurorganisatie. Dat levert de ondernemer de kans op om zelfvoorzienend te zijn voor voer voor het vee en hiermee invulling te geven aan een regionale kringloop. Hij benut het gras dat hij maait van de natuurpercelen voor inkuilvoer voor het jongvee en laat het jongvee daar grazen. Op een ander perceel van de natuurorganisatie verbouwt hij graan. Ook een andere ondernemer maakt gebruik van grond van een natuurorganisatie om vanuit een combinatie van ecologische en economische beweegredenen het ruwvoer en krachtvoer zelf te telen. Het maakt de aanschaf van een mengvoerwagen rendabel en de voederwaarde van het voer is hoger. Bovendien is er geen afhankelijkheid van kwalitatief mindere mengproducten van elders. Door koeien te laten grazen op gronden van natuurorganisaties, ben je als biologische boer ook zichtbaar voor de consumenten.
- Een deel van de biologische varkensbedrijven teelt zelf ook grondstoffen voor het voer vanuit de ambitie dat het voer zoveel mogelijk moet bestaan uit grondstoffen die op het bedrijf of in de regio zijn geproduceerd. De bedrijfsomvang is van invloed op het economisch rendement van eigen grondstoffenteelt. Er is apparatuur nodig om de grondstoffen te mengen en te vervoederen. Bij kleine bedrijven is dergelijke apparatuur snel te duur, wat de noodzaak meebrengt tot handmatig vervoederen, terwijl automatisering op grotere bedrijven relatief goedkoper zal zijn.
- Een aantal biologische varkenshouders geven aan dat er in veel gevallen gebruik gemaakt wordt van reststromen als sojamelk en kaaswei door vleesvarkens. Het varken is een echt kringloofdier. Het efficiënt benutten van reststromen kan volgens de ondernemers alleen bij een voldoende aantal varkens.
- Een hoog energieverbruik gekoppeld aan een sterke onzekerheid over de gasprijs en de toenemende aandacht voor de schadelijkheid van CO₂-uitstoot, leidde bij een biologische glastuinbouw ondernemer tot de wens om geen gebruik meer te maken van fossiele brandstoffen voor het regelen van het binnenklimaat van de kassen. De ondernemer kiest daarom voor een gesloten kassysteem. Aanleg van dit systeem vergde een forse investering, maar

betekent een stabiele kostprijs bij stijgende gasprijzen én een product dat geproduceerd is zonder CO₂-uitstoot (klimaatneutrale kas). Dat laatste past goed bij de ambitie van de biologische sector om zuinig omgaan met niet hernieuwbare hulpstoffen.

- Biologische akkerbouwers geven aan dat het gebruik van nieuwe machines die bijdragen aan mechanische onkruidbestrijding, verspreiden van groenbemesters, aanleggen van compoststroken, enzovoort eerder rendabel zijn toe te passen op een grootschalig bedrijf. Het bedekt houden van de bodem geeft onkruid minder kans en heeft een positief effect op de aanvoer van organische stof in de bodem. Het zijn over het algemeen de ondernemers van grootschalige bedrijven die zelf dergelijke nieuwe machines ontwikkelen en daar tijd en geld in investeren.

3.2.3 Beginsel van zorg

- Een biologische glastuinder geeft aan dat het bij een groter bedrijf makkelijker is om tijd vrij te maken om een vorm van groene zorg te bieden. Het in dienst hebben van een werknemer die wordt begeleid door een instantie, is een concrete invulling van zorg voor de maatschappij. Werkplezier is bij het bedrijf sowieso belangrijk. Mensen moeten uiteraard goed werken, maar ze worden niet 'opgejaagd' door een geautomatiseerd systeem dat de werktempo bijhoudt.

3.2.4 Beginsel van billijkheid

- Een akkerbouwer vertelt in de bijeenkomst dat hij vanwege zijn grootschalige bedrijf aan tafel zit bij 'de grote jongens' en hij hen kan laten zien wat (duurzame) biologische productie inhoudt. Hierdoor raken ze geïnteresseerd en begrijpen beter dat biologische landbouw een andere kostenstructuur met bijbehorende prijs heeft.

3.3 Dilemma's

In een column in het vakblad voor de biologische keten schreef Harm Evert Waalkens¹ onlangs het volgende:

---

¹ Harm Evert Waalkens is biologisch melk- en vleesveehouder in Finsterwolde en columnist voor Ekoland.

'Schaalvergroting in de biologische landbouw is geen vies fenomeen, als het op een ordentelijke manier wordt vormgegeven.'

Dat roept de vraag op wat een ordentelijke manier is. Tegen welke dilemma's kan een biologische ondernemer aanlopen bij schaalvergroting?

Bewaken van de onderlinge samenhang

Uit de interviews met sectorexperts en de biologische ondernemers bleek dat schaalvergroting veelal ook een vorm van intensivering in de hand werkt. Een groter intensiever bedrijf is vaak ook een kapitaalintensiever bedrijf met de daarbij hogere financiële risico's. Het vraagt daardoor om een andere bedrijfsvoering, waarbij economisch rendement een steeds belangrijker rol gaat spelen. Het risico dat de ondernemer 'economie' boven 'ecologie' stelt is aanwezig. Ook omdat ondernemers aangeven bij schaalvergroting actiever te moeten zorgen voor de invulling van de biologische uitgangspunten, zoals bijdragen aan biodiversiteit, bodemvruchtbaarheid, dierenwelzijn, kringloop, low inputs en verbondenheid met regio. Het is volgens een biologische melkveehouder belangrijk om oog te houden voor het totale plaatje van het productiesysteem en de onderlinge samenhang. Het totale plaatje verandert bij schaalvergroting en iedere ondernemer zoekt hierin zijn eigen weg. Wel met een gemeenschappelijke deler, zoals verwoord door een aantal ondernemers:

'Het is essentieel dat je gebruik blijft maken van de natuurlijke processen van de natuur; meewerken met en niet tegenwerken van het natuurlijk systeem.'

Verbondenheid met de maatschappij

Met name die verbondenheid met de regio én de klant blijkt voor alle sectoren een aandachtspunt. Hoe behoud je als grootschalige ondernemer de relatie met de consument en maatschappij? Dit is toch lastiger als jouw varkens of paprika's via een verwerk- en/of afzetorganisatie ergens in Europa worden afgezet.

'In de Noordoostpolder zit ik gewoon te ver van de stad, bovendien haal ik 2 mln. kolen van 45 ha per jaar en die kun je niet kwijt op de markt in één stad. Wij voeden op wat grotere afstand een groot aantal mensen in de regio Londen, Parijs en Ruhrgebied met duurzame producten.'

Initiatieven als Nature and More, Zuiverzuivel, verhalen op eigen website of huisverkoop in aanvulling op productie voor export bevorderen het contact met de consument.

Het contact met de regio/burger verloopt weer op een andere manier. De maatschappij heeft vaak een bepaald beeld van grootschalige bedrijfsvoering en een beeld van biologische landbouw. Ondernemers vertellen dat je actief er aan moet werken om 'ambassadeurs' voor je bedrijf te vinden.

'Een grote kas wordt echt niet mooier gevonden omdat er binnen biologisch wordt geteeld.'

Ook in de bijeenkomst gaven de ondernemers aan heel actief te zijn in het vertellen van het verhaal over de productie en betrekken van de burger bij hun bedrijf. Een wandelpad over het bedrijf of fietstocht langs de percelen, het aantrekken van personeel uit de buurt en burgers betrekken bij het plan voor landschappelijke inpassing, zijn voorbeelden van hoe ondernemers die verbinding met de maatschappelijke omgeving leggen.

Aandacht voor dier en gewas

Het biologisch houden van dieren en het biologisch telen van gewassen vergt meer alertheid en vakmanschap van de ondernemer dan de gangbare wijze van landbouw bedrijven. Bij een groter bedrijf kan de aandacht per dier of vierkante meter afnemen. Iedere ondernemer die zijn bedrijf vergroot, zou zich de vraag moeten stellen wat de grens is die niet overschreden moeten worden als het gaat om voldoende aandacht voor het dier of het gewas.

'Je bent dan niet meer met individuele koeien bezig, maar je stuurt op koppelniveau.'

Een varkenshouder ziet dat als volgt:

'Hoe betrokken een medewerker ook is, hij gaat wel na werktijd naar huis en dan moet de ondernemer zelf de noodzakelijke werkzaamheden doen en dat moet wel behapbaar zijn.'

Daarnaast kent elke sector zijn eigen *dilemma's* en *vragen*.

Melkveehouderij

Actuele ambities van de biologische melkveehouderij zijn om familiekuddes¹ te vormen, de kalfjes bij hun moeder te laten zogen en de koeien hun hoorns te laten behouden. De geïnterviewde biologische melkveehouders zijn geen voorstander van koeien met hoorns. Het houden van koeien met hoorns vergt een ander en groter stal type dan zij hebben en het is de vraag of dat betaalbaar is. In hun huidige bedrijfssituatie zouden koeien elkaar beschadigen met hun hoorns en voorzien zij ook gevaren voor henzelf en de medewerkers. Om ingrepen aan het dier te voorkomen, kiezen zij liever voor hoornloze rassen. Ook lopen de kalveren meestal niet bij de koeien. Dat valt toch lastiger te regelen bij grotere koppels. Bovendien kost het melkafzet.

Preventief antibioticagebruik is verboden in de biologische veehouderij. Een melkveehouder kan bij de certificeringsinstantie SKAL ontheffing vragen om zijn koeien met penicilline droog te zetten. Een overweging om dit te doen is het willen voorkomen van uierinfecties. Een aantal biologische melkveehouders zetten hun koeien niet droog met penicilline, omdat zij geen dan wel beperkt antibiotica gebruiken. Het gebruik van alternatieve middelen en goed alert zijn, werken volgens hen ook goed. Een ondernemer geeft aan dat droogzetten als geheel de koe veel stress geeft en hij melkt de koe tijdens de droogstand door naar gelang haar behoefte.

Varkenshouderij

Een aantal EU-landen heeft het voorstel gedaan om in stappen gedeeltelijke grondgebondenheid van de biologische varkensbedrijven te verplichten, te beginnen met 10% tot 50% op termijn. Momenteel is de biologische varkenshouderij in Nederland niet grondgebonden. Het zijn nu vooral de wat grotere bedrijven die zelf hun voer verbouwen, maar lang niet allemaal. Grond aankopen is te duur, maar er zijn mogelijkheden om te gaan samenwerken met de akkerbouwsector en met natuur- en landschapsorganisaties. (Gedeeltelijke) grondgebondenheid van de varkenshouderij past bij de biologische principes, maar het zal nog enige creativiteit vergen van de Nederlandse varkenshouders om hieraan te kunnen voldoen.

---

¹ Het concept familiekudde houdt in dat alle runderen (kalveren, jongvee, melkgevende en droge koeien) op het melkveebedrijf in één groep worden gehouden met veel weidegang en een eenvoudig stalsysteem. Dit veehouderijsysteem zet de koe en haar natuurlijke behoefte centraal.

Akkerbouw/opengrondsgroenteteelt

Grootschalige akkerbouwbedrijven kunnen intensiever en specialistischer zijn dan kleinere bedrijven. De ondernemer is meestal afhankelijk van een paar cash crops die het geld moeten opbrengen. Dat betekent vaak meer monocultuur en een minder ruime vruchtwisseling. Naarmate de biodiversiteit afneemt, neemt de ziektedruk toe. Hoe gaan de akkerbouwers hiermee om? De ondernemers spreken van passende vruchtwisseling voor bodemgezondheid en dat betekent bij de één 1:5 en bij de ander 1:7. Een ondernemer past stroketeelt toe om monocultuur op grote percelen te vermijden. Ondernemers geven ook aan dat juist grootschalige bedrijven de ruimte hebben om extensiever te produceren en het bouwplan zo in te richten dat gewassen over verschillende percelen worden verdeeld. Zij hebben ook de ruimte om aan akkerrandenbeheer te doen, waardoor de biodiversiteit toeneemt. De ondernemers vinden het echter lastig om aan te geven hoe groot een perceel maximaal mag zijn in relatie tot ziektedruk (en indirect tot biodiversiteit). Het dilemma van wel of geen gebruik maken van (toegestane, maar voor leefomgeving schadelijke) gewasbeschermingsmiddelen van natuurlijke oorsprong als een groot perceel is aangetast, wordt door de ondernemers herkend, maar niet voorzien van een oplossing.

Een biologisch dynamische akkerbouwer lost het dilemma van vreemd vermogen moeten aantrekken, maar niet afhankelijk willen zijn van de bank op door het zoeken van alternatieve vormen van financiering. De ondernemer betreft partijen erbij die vanuit betrokkenheid willen financieren en hij gaat daarmee een duurzame relatie aan.

Glastuinbouw

Een belangrijk uitgangspunt binnen de biologische teelt is om voldoende vruchtwisseling toe te passen om de bodem gezond te houden. Net als bij akkerbouwsector leidt schaalvergroting in de glastuinbouw veelal tot specialisatie in de teelt. Hierdoor kan de vruchtwisseling op de minimale vereiste rotatie komen van 1:2. Dat verhoogt de kans op ophoping van pathogenen in de bodem, waardoor het biologische systeem kwetsbaar wordt voor ziekten en plagen. Voor in vruchtgewassen gespecialiseerde bedrijven is het echter lastig om meer gewassen in het teeltsysteem op te nemen. Er zijn eigenlijk maar twee gewasfamilies waarmee je kunt roteren. De ondernemers geven zelf ook aan dat een ruimere vruchtwisseling met meerdere gewasfamilies beter zou zijn voor de bodem, maar dat zij nu eenmaal hebben gekozen voor vruchtgroenten. Om de weerbaarheid van de bodem te vergroten, stomen zij (zo min mogelijk) de grond. Hierover bestaat binnen de sector discussie of dat nu wel of niet past bij een biologische bedrijfsvoering omdat met stomen het héle bodemleven wordt ge-

dood. De tuinders geven aan dit wel te willen verminderen, maar het risico op aaltjes is te groot om het achterwege te laten: *'Een schone grond is de levensverzekering van het bedrijf.'* Onderzoekerswerken overigens aan een alternatieve methode voor stomen.

Bij biologische tuinders die gewassen telen in de koude kas is de variatie in gewassen en daarmee de vruchtwisseling vaak ruimer opgezet. Deze tuinders hebben, anders dan de glastuinders met verwarmde kassen, ook niet te maken met het dilemma van energiegebruik. Beperking van het gebruik van niet hernieuwbare bronnen tot een minimum is een belangrijk biologisch uitgangspunt. Verwacht wordt dat de Europese regelgeving voor biologische glastuinbouw op dit gebied ook verder worden aangescherpt. Oplossingen worden gezocht in de investering van moderne WKK systemen, die tot 30% efficiënter zijn in energiegebruik. Ook wordt er soms al gewerkt met dubbele energieschermen in de kas, wat vernieuwend is in de biologische sector.

Hoewel het vanuit door wetgeving niet verboden is om te belichten, bestaat er onder biologische glastuinders een 'herenakkoord' om niet te belichten, behalve in de opweekfase. In de tijd dat wel belicht wordt, zou dat bij voorkeur zo min mogelijk energie moeten kosten (LED-verlichting en groene stroom). Belichting is volgens een ondernemer essentieel omdat zonder belichting de opbrengst lager zijn. Nu is zijn opbrengst per plant niet veel lager dan de gemiddelde opbrengst in de gangbare glastuinbouw.

Belangrijke biologische principes

Hoe verschillend de ondernemers hun biologische bedrijfsvoering ook opzetten, er zijn biologische principes waar volgens hen niet aan getoerd mag worden. Dit is ingegeven hetzij vanuit idealen, hetzij vanuit de wens om onderscheidend te blijven van de gangbare sector. Het gaat hierbij om de volgende zaken:

- Verbondenheid met de maatschappij en behoud van de relatie tussen producent en consument;
- Weidegang of uitloop voor het vee;
- Geen of beperkt gebruik van antibiotica in de veehouderij;
- Zorgen voor een kringloop;
- Gewassen worden geteeld in de grond;
- Zorgen voor goed bodemleven.

3.4 Mogelijke knelpunten

Beschikbaarheid en prijs van grond (alle sectoren)

Door de vereiste extensievere productievorm, heeft een biologisch ondernemer grond nodig om uit te breiden.

'Ik geloof niet in grenzen, maar we lopen er iedere dag tegen aan!
De grens die we voelen zit in de prijs van de grond.'

Hierbij is uiteraard sprake van een regionale invloed, maar over het algemeen zijn de prijzen van grond momenteel veel te hoog in relatie tot het rendement ervan. Natuur- en landschapsorganisaties zijn momenteel huiverig voor het aangaan van langere termijnovereenkomsten door onzekerheid over het natuurbeleid van de overheid. Mogelijk vormt het nieuwe natuurbeleid van de overheid straks een kans voor biologische melkveehouders als er meer boeren worden ingeschakeld bij het beheer van natuurgronden.

Glastuinders geven aan dat er maar zeer beperkt grond met een SKAL-certificaat beschikbaar is. Bij aankoop van 'gangbare' grond heeft de ondernemer te maken met een omschakelperiode die kan variëren van 6 maanden tot 2 jaar. In een ongunstig geval kan de periode van omschakeling zelfs 3 jaar duren, als moment van overschrijving van de grond bij de notaris en de teeltcyclus niet goed op elkaar aansluiten. Voor alle ondernemers geldt dat de omschakelingsperiode een belemmering kan vormen omdat men dan al langer volgens de biologische eisen met een hogere kostprijs werkt, maar nog geen meerwaarde krijgt voor het product. Dat kan vanuit financieel oogpunt niet te lang duren.

Beschikbaarheid goede arbeid (alle sectoren)

Het biologische veebedrijf is een complex bedrijf en stelt hoge eisen aan het vakmanschap. Ondernemers die gewassen telen geven dit ook aan. Een glastuinder: 'Je moet er heel kien op zijn; er boven op zitten.'. De teelt is moeilijker dan in gangbaar.

De geïnterviewde biologische ondernemers geven allen aan dat zij tot nu toe geen moeite hebben om het juiste personeel te vinden. Een sectorexpert uit de varkenshouderij vertelde zelfs dat hij regelmatig verzoeken krijgt van werkzoekenden die specifiek een baan ambiëren in de biologische varkenshouderij. Wel geeft een varkenshouder aan dat:

'een medewerker op een biologisch bedrijf niet zomaar uitwisselbaar is met een bedrijfsverzorger die op gangbare bedrijven werkt. Dus, bij een zieke werknemer heb je wel een probleem.'

De ondernemers vinden het belangrijk om die mensen te vinden die niet alleen gevoel voor het gewas of dier hebben, maar ook plezier hebben in werken op een onconventionele manier en willen zoeken naar alternatieve oplossingen.

'De sfeer op het bedrijf en de kwaliteit van de productie zijn bij ons met elkaar verbonden.'

Beschikbaarheid biologisch voer (melkvee en varkens)

De Europese wetgeving die vereist dat per 2012 al het veevoer dat gebruikt wordt op biologische bedrijven van biologische afkomst is, is onlangs uitgesteld. Tot 2014 is 5% gangbare eiwit toegestaan in het voer. In de Verordening¹ wordt genoemd dat het biologische voer afkomstig is van het eigen bedrijf of uit de regio, maar dat is nog geen harde eis. Dit is een knelpunt voor bedrijven met weinig eigen grond en geen mogelijkheden om (deel van) eigen voer te verbouwen. Hoewel de eis van 100% voer met twee jaar is uitgesteld, vormt het voor de varkenshouderij sector een grote uitdaging om hier aan te voldoen. Er zijn te weinig grondstoffen die gebruikt kunnen worden voor juiste samenstelling van het (biggen)voer. Zonder een kleine toevoeging van gangbare grondstoffen (circa 5%) kan niet worden voldaan aan de eiwitbehoefte van de biggen. Daarnaast is de Europese markt voor biologische grondstoffen beperkt en dus prijsgevoeliger, waardoor nog veel grondstoffen van buiten Europa komen.

Beschikbaarheid biologische mest

De biologische sector werkt toe naar het gebruik van meststoffen uitsluitend van biologische herkomst. Omdat er weinig gemengde bedrijven zijn, sluiten steeds vaker biologische akkerbouwbedrijven overeenkomsten met biologische varkenshouders of melkveehouders. Dergelijke samenwerking geven de ondernemers de kans om de kringloop van voer en mest te sluiten. Ondernemers zien het gebruik van uitsluitend biologische mest wel als een knelpunt, omdat zij soms hele goede overeenkomsten met een gangbare collega in de buurt hebben en dat duurzamer vinden dan mest af te nemen van een biologisch bedrijf veel verder weg. En niet iedere mest is de mest die zij kunnen gebruiken. Het speelveld van

vraag en aanbod van mest wordt beperkt door deze eis. Uit het onderzoek wordt niet duidelijk of het knelpunt door ondernemers met een kleinschalig of grootschalig bedrijf anders wordt ervaren. Het lijkt eerder een uitdaging voor de hele sector.

Beschikbaarheid van biologisch uitgangsmateriaal en biologische rassen

Bij voldoende aanbod van biologisch vermeerderde rassen is gebruik van biologisch uitgangsmateriaal verplicht. Momenteel is nog niet voor alle gewassen biologisch uitgangsmateriaal beschikbaar. Hier wordt wel aan gewerkt door de biologische zaadbedrijven. Belangrijke vraag voor de ondernemers is of er met biologisch uitgangsmateriaal hetzelfde opbrengstniveau gehandhaafd kan worden als met gangbaar uitgangsmateriaal. Als dat niet zo is, dan vormt dat wel een probleem voor de grootschalige gespecialiseerde tuinbouwbedrijven.

Op termijn komt een Europees verbod op het inzetten van niet biologisch geproduceerde opfokzeugen. Momenteel mag nog maximaal 20% van het aantal opfokzeugen worden aangevuld door inzet van gangbare varkens.

Afzetmogelijkheden

Een voorwaarde om te kunnen uitbreiden is dat de afzet van de producten is geregeld. Op dit moment vormt dat voor geen van de ondernemers een knelpunt. Wel geven verschillende ondernemers aan dat de macht van de grootwinkelbedrijven steeds groter wordt en dat het beginsel van billijkheid (rechtvaardigheid en transparantie) in de keten niet juist wordt ingevuld. Ook twijfelen zij aan de oprechtheid van de wens tot verduurzaming van deze grootwinkelbedrijven en samenwerking met biologische ondernemers in Nederland. Over het algemeen is waar te nemen dat hoe anoniemer de keten is en hoe minder contact er is tussen primaire producent en zijn afnemers, het principe van billijkheid lastiger is in te vullen.

4 People, planet en profit

4.1 Interactie met gangbare ondernemers en beleid

Motivatie voor schaalvergroting

Aanvullend op wat eerder door biologische ondernemers naar voren is gebracht, wordt door gangbare ondernemers het behoud van toekomstperspectief en continuïteit van het bedrijf genoemd als belangrijke drijfveer voor schaalvergroting.

'Ik stel mezelf de vraag, wil ik blijven de komende twintig jaar? Zo ja, wat heb ik daar dan voor nodig? Investeren om economisch én duurzaam actueel te blijven. Uitbreiding hoort daar dan bij', vertelde een glastuinder tijdens de bijeenkomst.

De gangbare varkenshouders gaven in de bijeenkomst aan dat je een minimumomvang nodig hebt, wil je continuïteit van het bedrijf bewerkstelligen. Voldoen aan de regelgeving voor dierenwelzijn en de milieuwetgeving brengt zodanige investeringen met zich mee dat die alleen op te brengen zijn door kostprijsverlaging via schaalvergroting. Voor de biologische varkenshouders geldt dit veel minder, omdat zij hun product dankzij hun biologische productiewijze tegen een hogere prijs kunnen afzetten. Voor zowel de biologische als gangbare ondernemers betekent schaalvergroting dat benodigde investeringen 'omgeslagen' kunnen worden, waardoor de kostprijs redelijk blijft.

Verbinding met de maatschappij

Tijdens de bijeenkomst kwam in alle gespreksgroepen de verbinding met de maatschappij aan de orde. Zowel de biologische als de gangbare ondernemers zijn hier bewust mee bezig. De melkveehouders gaven zelfs aan dat je als betrekkelijk grootschalige ondernemer extra bewust en extra intensief het gesprek met je omgeving moet aangaan. De gangbare varkenshouders en in mindere mate de biologische varkenshouders ervaren het imago van de sector als aandachtspunt. De maatschappij heeft het beeld dat grootschalige bedrijven niet passen in het landschap, terwijl het goed ingepast kan worden, aldus de deelnemers van de bijeenkomst. Ook bestaat er een verkeerd beeld over het welzijn van het varken op een grootschalig bedrijf, vinden de ondernemers. De grootschalige biologische bedrijven hebben een beter imago aangaande het dieren-

welzijn. Het gesprek aangaan met de maatschappij om hen te betrekken bij wat je als ondernemer doet, hoort bij duurzaam produceren. Dat vertelt ook de gangbare glastuinder die een grootschalig bedrijf opzette en als eerste stap met de lokale partijen ging praten en hen betrok in zijn bedrijfsbeslissingen. Voorbeeld hiervan is dat hij op verzoek van de gemeente langdurig werklozen aan het werk stelde in zijn bedrijf.

Extra aspecten onder het begrip duurzaamheid

Onder duurzaam valt ook het thema bedrijfsopvolging, volgens de ondernemers. Dit thema wordt vaak gemist in discussies over duurzaamheid, maar voor een bedrijf dat nu duurzaam produceert, is het essentieel dat het bedrijf ook in de toekomst duurzaam blijft produceren en zich daarin kan blijven ontwikkelen.

Ook andere vormen van financiering - door de ondernemers duurzame financiering genoemd - krijgen nog (te) weinig aandacht. Duurzaam wijst dan vooral naar betrokkenheid van de financier en daarmee naar het opbouwen van een langdurige relatie. Deze financiers zijn vaak andere actoren dan de traditionele banken. Financiering is dan niet alleen een profit-aspect, maar kent ook een sterk people-aspect.

Ten slotte brachten de varkenshouders een nieuwe P in, de P van Pig, omdat het dier centraal staat (zie *varkenshouderij*).

Melkveehouderij

De focus op kostprijs verschilt per melkveehouder, maar de gangbare en biologische melkveehouders zijn het er over eens dat je altijd genoeg grond moet hebben voor je eigen voer productie en mestafzet. Daarom vinden ze het allen zinvol om samen te werken met terreinbeheerder om grond te kunnen pachten. De meningen tussen de ondernemers lopen uiteen als het gaat om weidegang. Voor de biologische ondernemers is het onderdeel van hun productiewijze en daardoor van hun marktprijs. De gangbare ondernemers vragen zich af of een grote afzetorganisatie weidegang apart mag belonen in de melkprijs of dat het de voorkeur heeft dat weidegang een facultatieve groene dienst kan worden in het nieuwe GLB. Verplichte weidegang kan een rem zetten op schaalvergroting. Een gangbare melkveehouder kiest bewust voor het jaarrond binnen houden van zijn koeien, vanuit zijn graslandmanagement. Zijn stallen zijn zeer welzijnsvriendelijk ingericht.

De melkveehouders kunnen elkaar vinden in de mening dat een zekere schaalgrootte belangrijk is om in de balans tussen people, planet en profit een goede keuze te maken, maar dat dat niet betekent dat schaalvergroting binnen één bedrijf moet plaatsvinden. Regionale coöperaties van kleinschaliger bedrij-

ven bieden ook een mogelijkheid om vanuit schaalvergroting duurzaamheid te bevorderen. Hierbij wordt bijvoorbeeld gedacht aan het sluiten van regionale kringlopen.

Varkenshouderij

Voor gangbare en biologische varkenshouders is het duidelijk dat er aan de drie p's van duurzaamheid nog een belangrijke P moet worden toegevoegd. Dit is de P van Pig, omdat het dier centraal staat. De ondernemers constateren ook dat zij van elkaar kunnen leren. Een belangrijk thema hierbij is het varken als kringloofdier. Er gaan grote volumes reststromen uit de levensmiddelenindustrie naar de voornamelijk gangbare varkenshouderij, waarbij het varken deze producten min of meer verwaardt. Dit duurzaamheidsaspect is nauwelijks bekend bij de consument. Voor de biologische varkenshouderij ligt deze verwaarding nog wat lastig, omdat ook de reststromen biologisch moeten zijn en de sector niet voldoende omvang heeft om een speler op die reststromenmarkt te zijn. Een aantal individuele biologische ondernemers zijn al wel succesvol om deze kringloopgedachte ten uitvoer te brengen.

Het natuurlijk gedrag van het dier tot zijn recht laten komen, is een thema waarbij de gangbare ondernemers door de biologische ondernemers worden uitgenodigd om eens bij hen te komen kijken. Een biologische varkenshouder gaf aan dat voor hem een prettig eigen leven een belangrijk bedrijfsdoel is en dat hij daar zijn bedrijfsvoering inclusief schaalgrootte op inricht. Dat een prettig leven ook een bedrijfsdoel kan zijn en onderdeel kan zijn van het people-aspect, is voor een aantal ondernemers een eye-opener.

Akker- en (glas)tuinbouw

Deze sectoren zijn samengenomen, omdat op de bijeenkomst alleen biologische akkerbouwers en één gangbare glastuinbouwer aanwezig was. Veel opmerkingen zijn al verwerkt in de eerdere paragrafen.

De biologische ondernemers bespraken dat er soms een voelbare spanning is tussen hun ambitie op het gebied van duurzaamheid en het bestaande systeem waarin ze moeten opereren. De ondernemers zien verschillende manieren om met deze kloof tussen huidige praktijk en ambitie om te gaan:

'Je voegt je in het bestaande systeem en je werkt langzaam toe naar de 'ideale' situatie of je probeert de 'fouten' in het systeem te ontwijken en zoekt naar andere wegen buiten het systeem'.

Voorbeeld is het gebruik van niet biologische zaden in afwachting van de beschikbaarheid van een biologisch ras of zoeken naar alternatieve gewassen waarvan wel biologisch zaad beschikbaar is, maar mogelijk nog een markt gecreëerd moet worden.

Ander gespreksonderwerp was het ambitieniveau van regelgeving. Regelgeving geldt voor iedereen. Maar wat is het gewenste minimale niveau als het gaat om duurzaamheid? Wanneer moeten deze regels strenger worden zodat de ambitie omhoog gaat? En hoe kunnen de regels ook genoeg ruimte bieden aan de diversiteit in de praktijk, zodat het ondernemers de gelegenheid biedt om zich extra in te spannen op het gebied van duurzaamheid om zich zo te onderscheiden in de markt? De ondernemers hebben hun weg gekozen en laten via hun keurmerk (milieukeur, Eko en Demeter) zien dat zij duurzaam produceren. Dat zij graag meedenken over hoe duurzaamheid kan worden gestimuleerd en beloond, blijkt uit paragraaf 4.3

4.2 Aandachtspunten voor beleid

1. Speel in op diversiteit.
2. Geef ruimte aan ondernemerschap.
3. Borg de integraliteit van duurzaamheid.

Dit zijn geen drie afzonderlijke punten, maar zij horen onlosmakelijk bij elkaar. In principe komt het neer op het stimuleren van een werkwijze die de aanwezige ondernemers al in de praktijk (wensen te) brengen:

'Geef als overheid invulling aan het begrip integrale duurzaamheid, waarbij regelgeving zorgt voor een minimumniveau waaraan iedere ondernemer moet voldoen. De ondernemer geeft meer aandacht aan specifieke duurzaamheidspunten die hij belangrijk vindt of die goed passen bij zijn bedrijfsomstandigheden en zijn omgeving. Hij maakt dat transparant en wordt ervoor beloond via de markt en/of via publieke middelen of maatwerk van regelgeving als blijkt dat afzonderlijke regels de integrale duurzaamheid in de weg staan.'

Dit is eenvoudiger gezegd dan gedaan, maar leidde wel tot ideeën van de ondernemers om in de beleidskeuze rekening mee te houden.

4.2.1 Diversiteit en integraliteit

- Bedrijfsleven zorgt samen met overheden voor een integrale kwaliteitsborging van de landbouw door het opzetten van een soort puntensysteem voor de verschillende aandachtsvelden van integrale duurzaamheid (milieu, dierenwelzijn, enzovoort). Het beleid kan dan minder generiek zijn, maar meer gericht op het ondernemerschap van de boer. De ene melkveehouder kan in het kader van verduurzaming intensiveren, terwijl de ander zal extensiveren, waardoor ze allebei op andere punten hun 'score' kunnen verbeteren.
- De overheid zou in het kader van het streven naar integrale duurzaamheid ook weer meer structuurbeleid kunnen gaan voeren. Daarmee kan zij ook per gebied of regio aangeven wat zij qua duurzaamheid van ondernemers verwacht en hoe zij daarop wil sturen.
- De invulling van het begrip integrale duurzaamheid moet ook wetenschappelijk onderbouwd worden, waardoor het logisch wordt dat in de ene regio de duurzaamheidseisen anders kunnen zijn dan in een andere regio. Denk hierbij aan het mestbeleid:

'Daar waar de bodem 250 kg dierlijke mest vereist om de bodemvruchtbaarheid op peil te houden moet het ook mogelijk zijn om die mestgift te realiseren. Op andere plaatsen kan je dan wellicht met 170 kg volstaan.'

4.2.2 Perspectief

- De ondernemers geven aan dat het voor hen belangrijk is om een duidelijker beeld te krijgen van het perspectief van de overheid met betrekking tot regelgeving in de sector. Wat is de visie en ambitie voor sectorontwikkeling op de (middel)lange termijn?

4.2.3 Stimuleren van duurzaamheid

- De overheid kan de continuïteit in de bedrijfsvoering meer relateren aan duurzaamheid door subsidies voor bedrijfsopvolging in te (blijven) stellen en die te koppelen aan duurzaamheidseisen.
- De overheid kan ervoor kiezen om een duurzame wijze van produceren te belonen in de vorm van het verminderen van de lasten die ondernemers op moeten brengen. Denk bijvoorbeeld aan de waterschapslasten.

5 Tot slot

5.1 Reflectie onderzoeksmethode

Bij het beantwoorden van de eerste onderzoeksvraag *'Wat is de motivatie voor en wat zijn mogelijke kansen, dilemma's en knelpunten bij schaalvergroting?'* is het belangrijk om een representatief beeld te schetsen, waarin recht wordt gedaan aan de mogelijke diversiteit van de bevindingen en toch voldoende diepgang heeft.

Er zijn slechts enkele ondernemers geïnterviewd vanuit verschillende sectoren. De resultaten geven daarmee een relatief klein inzicht in de werkelijkheid. Voor de interviews zijn de ondernemers geselecteerd op de kenmerken van schaalgrootte en extra inspanning voor duurzaamheid. Deze interviewresultaten zijn aangevuld met gesprekken met sectorexperts en ketenpartners. Daardoor is er toch voldoende onderzoeksmateriaal verzameld om een representatief beeld te geven van de motivatie, kansen en vragen omtrent schaalgrootte en biologische bedrijfsvoering. Wel is gebleken dat het soms lastig is om kansen en dilemma's specifiek toe te wijzen aan de schaalgrootte van het bedrijf. Een aantal kansen of dilemma's gelden ook voor ondernemers met een kleiner bedrijf. Dit geldt ook voor de wijze van produceren, biologisch of gangbaar.

In de interviews zijn de vier biologische beginselen van de IFOAM als uitgangspunt voor het begrip duurzaamheid genomen. Dit heeft goed gewerkt om structuur aan te brengen. Wel bleek dat de beginselen niet de hele lading van het begrip duurzaamheid dekken. Sturen op profit is een belangrijk aspect van de bedrijfsvoering, terwijl dit in de beginselen nauwelijks tot uitdrukking komt.

Voor het beantwoorden van de tweede vraag -wat zijn de punten waar biologische en gangbare ondernemers van elkaar kunnen leren als het gaat om integrale duurzaamheid?- , is een bijeenkomst voor biologische en gangbare ondernemers georganiseerd. Omdat het de bedoeling was dat de ondernemers echt met elkaar in gesprek gingen, is het aantal genodigde bewust klein gehouden. Dat heeft geleid tot het onderling uitwisselen van ervaringen, maar bood ook de aanwezige beleidsmakers van EL&I inzicht in de dagelijkse beslissingen waar een ondernemer voor staat. Juist vanwege de kleine schaal waarop het georganiseerd was, was het jammer (maar begrijpelijk) dat een aantal ondernemers vanwege 'goed oogstweer' verstek moest laten gaan.

5.2 Conclusies en aanbevelingen

5.2.1 Schaalvergroting in de biologische landbouw kan bijdragen aan verduurzaming. Ook in de biologische landbouw gaat de schaalvergroting vooralsnog door. Drijfveren voor deze schaalvergroting komen grotendeels overeen met de drijfveren van ondernemers in de hele land- en tuinbouwsector. Wel specifiek voor de biologische ondernemers is dat zij schaalvergroting benutten om nog beter te kunnen voldoen aan de biologische beginselen. Een bepaalde schaalgrootte is nodig om investeringen rendabel te maken of een grotere omvang van het bedrijf als zodanig maakt het de ondernemer makkelijker om zijn ambities te realiseren.

De invloed van de ketenpartijen op de beslissing van ondernemers om te kiezen voor schaalvergroting is volgens de ondernemers beperkt. Wel gebruiken de ondernemers hun schaalgrootte in hun afzetrelatie met de ketenpartijen. Schaalvergroting vindt niet per definitie plaats op één bedrijf. Samenwerken met meerdere bedrijven in een regio of met terreinbeherende organisaties zijn ook vormen van schaalvergroting. Schaalvergroting is nooit het doel op zich, maar draagt bij aan het realiseren van andere ambities.

5.2.2 Maar grotere biologische bedrijven kennen wel een aantal aandachtspunten ... Ondernemers en sectordeskundigen zijn het eens dat een biologisch en groot-schalig bedrijf best samen kunnen, maar dat vergt wel extra aandacht voor:

- Het behoud van de onderlinge samenhang tussen mens, dier, plant en natuur in het biologische productiesysteem. Bij schaalvergroting verandert het totale plaatje van het bedrijf. Hierdoor behoeven aspecten als ruime vruchtwisseling, versterken van biodiversiteit, grondgebondenheid, weerbaarheid dieren en afbouwen van het gebruik van toegestane, maar niet wenselijke middelen, methoden of dieringrepen een nieuwe invulling;
- Het behouden van het contact met de maatschappij die zowel uit de klant als de mensen in de omgeving van het bedrijf bestaat;
- Het voldoende alert blijven en aandacht kunnen geven aan het individuele dier en gewas. De biologische productiewijze is gebaat bij maatwerk en kent geen standaardoplossingen, waardoor een ondernemer relatief veel tijd moet geven aan dier en gewas.

5.2.3 En knelpunten

De gesignaleerde knelpunten waar ondernemers tegenaanlopen als zij hun bedrijf willen vergroten liggen op het gebied van de grondgebondenheid en/of vruchtwisselingseisen in combinatie met (te) dure grond en de vereiste omscha-

kelingsperiode. Voor knelpunten als beschikbaarheid van biologisch voer, mest of uitgangsmateriaal en rassen komt uit het onderzoek niet naar voren of dit specifieke knelpunten zijn voor grootschalige bedrijven of dat het eerder uitdagingen zijn voor de hele biologische sector. Beschikbaarheid van arbeid vormt voor de ondernemers geen knelpunt.

- 5.2.4 Duurzaam ondernemen is bewuste keuze en krijgt op diverse wijze vorm
De biologische en gangbare ondernemers vonden elkaar op de aspecten diversiteit, integraliteit en ondernemerschap. Diversiteit en ondernemerschap geven al aan dat er niet één manier is van duurzaam ondernemen; zoveel ondernemers, zoveel ambities en keuzen (zie ook bijlage 3 met het profiel van de ondernemers). Er is wel een opvallende overeenkomst tussen de ondernemers die duurzaam werken: de bewuste manier waarop zij hun keuzen ten aanzien van duurzaamheid maken en uitvoeren. Voor zowel de biologische als de gangbare ondernemers zou de integraliteit van duurzaamheid sterker in de beleidsontwikkeling naar voren mogen komen.

Aanbeveling: ondernemers geven aan dat de overheid de gevraagde integrale duurzaamheid vorm kan geven door, samen met de keten en maatschappelijke organisaties, een systeem van beloning voor duurzaamheidsprestaties van agrarische ondernemers in het leven te roepen. Denk hierbij aan de systematiek van de Stichting Milieukeur met de gradaties brons, zilver en goud. Beloning kan bestaan uit voordelen op financieel, juridisch of andersoortige gebieden.

- 5.2.5 Duurzame financiering en bedrijfsopvolging vragen aandacht
Het thema duurzaamheid moet worden uitgebreid met nieuwe vormen van financiering en met bedrijfsopvolging. Ontwikkeling en behoud van een duurzaam bedrijf voor de toekomstige generatie, vergt nieuwe oplossingen en denkrichtingen.

Aanbeveling aan de overheid is om deze denkrichtingen verder te onderzoeken en te ontwikkelen in samenwerking met de sector.

Literatuur en websites

Beldman, A.C.G., C.H.G. Daatselaar, G.J. Doornewaard en K. Hoogedam, *Schaalvergroting kostprijs biologische melkveehouderij*. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Biomonitor, *Jaarrapport 2005-2009*. Biologica, Utrecht.

Blom, M., *Regels en schaalgrootte*. Onderdeel uit interne notitie van Bionext. 2009.

CBS, *Landbouwcijfers 2010*. <www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/landbouw/cijfers/default.htm>

COZ, 'Biologische zuivel is booming.' Van Westering Groep bv, Baarn.
In: *Ekoland* 31 (2011) 6, p. 11.

Graaf, R. de en E.B. Oosterkamp, *Tweestromenland in de biologische sector*. Discussienota voor Biologica, 2010.

Hoste, R., *Kostprijsberekening biologische varkensbedrijven 2001*. Rapport 2.02.09. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2002.

Hoste, R., *Kostprijsberekening biologische varkensbedrijven 2009*. Nota 11-019. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2011.

Meulen, H.A.B. van der, C.J.A.M. de Bont, H.J. Agricola, P.J.M. van Horne, R. Hoste, A. van der Knijff, F.R. Leenstra, R.W. van der Meer en A. de Smet, *Schaalvergroting in de land- en tuinbouw; Effecten bij veehouderij en glastuinbouw*. Rapport 2010-094. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I), *Monitor duurzaam voedsel 2010*. Brochure. Den Haag, 2011.

Oosterkamp E.B., R. Hoste, L.F. Puister en S.T. Goddijn, *Concurrentiekracht biologisch varkensvlees; Een internationale vergelijking*. Rapport 2009-077. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Productschap Tuinbouw, *Tuinbouwcijfers 2010*.

Silvis, H.J., C.J.A.M. de Bont, J.F.M. heling, M.G.A. van Leeuwen, F. Bunte en J.C.M. van Meijl, *De agrarische sector in Nederland naar 2020; perspectieven en onzekerheden*. Rapport 2009-021. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Slobbe, R.B. en M. Onwezen, *Innovatief van nature? Impact van kennis uit de biologische sector*. Rapport 2009-087. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Smet, A. de, B. Bosma en R. Hoste, 2009. *Normen voor huisvesting en arbeid voor de biologische varkenshouderij 2008*. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Stokkers, R., R.W. van der Meer, H.B. Schoorlemmer en V.J.C. Hendriks-Goossens, *Opvolgers gezocht voor het boerenbedrijf*. Rapport 2010-042. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Bijlage 1

Respondenten interviews

Respondent	Grootte bedrijf	Teelt	Duurzaam kenmerk
L. Verbeek glastuinder	10 ha	Tomaten, komkommer, paprika	WKK Eigen compost
A. Jonker glastuinder	10 ha	Tomaten, komkommer, paprika, bladgroenten	Productie is klimaat neutraal
J. Elderink melkveehouder, ook bestuurslid van EkoHolland	116 ha met 140 melkkoeien		Geen gebruik van antibiotica, natuurplan, educatie en streeft naar volledig zelfvoorzienend voor voer
B. Wagenvoort melkveehouder	160 ha met 140 melkkoeien		Natuurbeheer en educatie, telen eigen voer, zeer beperkt antibioticagebruik
H. Waalkens melkveehouder	230 ha met 180 melkkoeien		Samenwerking met terrein- beherende organisaties
C. Bosch varkenshouder	300 zeugen en 800 vleesvarkens, 20 ha land		Eigen voer
	Bedrijf	Functie	
J. van Beekhuizen	Rabobank	Sectormanager veehouderij	
L. Janmaat	Louis Bolk Instituut	Coördinator glastuinbouw	
M. Blom	Bionext	Kennismanager	
R. Meijer	Wageningen UR Glastuinbouw	Teamleider gewasgezondheid	
S. Henze	UDEA	Coördinator inkoop AGF Nederland	
G. Kogeler	EOSTA	Commercieel directeur	
J. Leeijen	De Groene Weg	Coördinator aanvoer varkens	

Daarnaast is gebruik gemaakt van interviews met grootschalige ondernemers gedaan door collega onderzoekers in het kader van hun onderzoek *Tweestromenland in de biologische sector*. Respondenten uit dat onderzoek zijn: A. van Vilsteren en D. Schrauwen (beiden akkerbouwer) en J. van Alphen (varkenshouder).

Bijlage 2

Vragenlijst biologische ondernemers

- Enkele bedrijfskenmerken: omvang, teelt/gewassen, historie bedrijf (wanneer omgeschakeld, groei afgelopen jaren), arbeidssituatie, afzet en toeleveranciers.
- Wat/wanneer zijn de laatste bedrijfsveranderingen geweest? Hoe bent u tot deze besluiten gekomen?
- Wat is uw motivatie om groter te groeien dan gemiddeld? Voor welk doel is schaalvergroting een middel? Tussen welke aspecten maakt u de afwegingen?
- Welke dilemma's vanuit de biologische regelgeving/gedachtegoedervaart u hierbij? Hoe gaat u hiermee om? Welke oplossingen zoekt u daarbij?
- Wat bent u anders gaan doen sinds het bedrijf is vergroot?
- Wat is uw 'geheim' om uw idealen en economische drijfveren met elkaar te combineren?
- De biologische sector heeft een ambitieuze ambitie-agenda opgesteld. Bent u hiermee bekend en in hoeverre kan schaalvergroting op bedrijfsniveau helpen om deze ambities te bereiken?
- Gaan uw idealen verder dan de SKAL-eisen? Met andere woorden, legt u uzelf verdergaande regels op dan verplicht?
- Stelt de organisatie waaraan u levert verdergaande eisen?
- Is er een limiet aan de combinatie biologisch en grootschalig? Waar hangt dat van af?
- Wat is de rol van de afnemer/afzetorganisatie? Wat verandert er voor u door de trend van schaalvergroting in de keten?
- Met wie wisselt u gedachten/ervaringen uit over schaalvergroting en andere bedrijfsstrategieën?
- Hoe kijkt u tegen schaalvergroting in de gangbare landbouw?
- Heeft u contacten met gangbare bedrijven? Welke innovaties ten aanzien van duurzaamheid kent u die interessant kunnen zijn voor biologische sector?
- Hoe ziet u de toekomst van uw bedrijf, van uw sector?

Bijlage 3

Profiel deelnemers bijeenkomst

Uit het profiel van de deelnemers aan de bijeenkomst blijkt hoe divers de ondernemers invulling geven aan het begrip integrale duurzaamheid.

Melkveehouderij

Jaap Schep

is gangbare melkveehouder uit Bergambacht houdt 260 koeien in het veenweidegebied van de Krimpenerwaard, 460 vleesvarkens en het nodige jongvee. Hij maakt zelf boerenkaas. Hij doet ook veel aan agrarisch natuurbeheer en hij is mede-initiatiefnemer van de Natuurcoöperatie Krimpenerwaard. Hij heeft momenteel 100 ha grond in eigendom en hij pacht 70 ha erbij, met name van het Zuid-Hollands Landschap. Zijn ambitie is om verder door te groeien naar 500 koeien en wellicht een eigen kaasmerk op de markt te brengen.

Jos Elderink

uit de Lutte is biologisch melkveehouder en hij houdt 150 koeien op zo'n 125 ha grond. Daarvan pacht hij er 25 ha van Natuurmonumenten. Hij produceert zoveel mogelijk zijn eigen voer. Hij doet veel aan akkerrandenbeheer en ontvangt ook bezoekers op zijn bedrijf ten behoeve van educatie en rondleidingen. Hij heeft zowel een wat oudere ligboxenstal als een nieuwe potstal, waarmee hij de gemiddelde leeftijd van zijn koeien omhoog wil brengen. Hij heeft de afzet van zijn melk geregeld via EkoHolland. Ook produceert hij antibioticavrij. Zijn ambitie is om verder door te groeien en zelf ook graan te gaan telen.

Harm Evert Waalkens

uit Finsterwolde is biologisch melkveehouder en hij melkt op zijn bedrijf samen met 2 werknemers 180 koeien. Die produceren jaarlijks zo'n 1,5 mln. liter melk. Hij doet ook veel aan natuurbeheer, onder andere voor Staatsbosbeheer en het Gronings Landschap. Zijn ambitie is om door te groeien naar 210 koeien en eventueel een 3e werknemer in dienst te nemen. Voor hem staat naast people en planet vooral 'prosperity' centraal. Dat vindt hij een betere term dan profit. Op de vraag of zijn werknemers ook meegaan in zijn filosofie voor het bedrijf antwoordt hij met een volmondig ja.

Jan van Weperen

uit Oosterwolde is gangbaar melkveehouder op een bedrijf met 3 broers en 5 medewerkers. Zij melken jaarlijks met 460 koeien 4,5 mln. kg melk op 280 ha grond in eigendom en 80 ha pacht. Zij hebben gekozen voor een meermansbedrijf op grond van economische en sociale overwegingen. Zo vindt hij het zelf belangrijk om ook aandacht te kunnen besteden aan projecten en functies buiten huis. Op zijn bedrijf worden de koeien jaarrond binnen gehouden vanwege overwegingen op het gebied van dier- en graslandmanagement, overigens wel in zeer welzijnsvriendelijke stallen. Hij zou de filosofie van zijn bedrijf willen omschrijven als 'gangbaar met biologische principes'. Je zou het ook 'smart dairy farming' kunnen noemen. Hij streeft er ook naar om de gemiddelde leeftijd van de koeien omhoog te brengen en zoveel mogelijk antibioticavrij te produceren. De ambitie van het bedrijf is om verder te intensiveren en nog eens 100 koeien erbij te houden. Dan kan ook een nieuwe stal gebouwd worden. Hij geeft desgevraagd aan dat zijn bedrijf geen last heeft van de megastallendiscussie omdat zijn stallen mooi in het groen ingepast zijn.

Akkerbouw, vollegrondsgroente en glastuinbouw

Frank van Kleef

is glastuinder van het gangbare bedrijf Royalpride uit Middenmeer. Het bedrijf ligt op de locatie Agriport A7. Het bedrijf is gespecialiseerd in de teelt van tomaten op 45 ha onder glas. In totaal zijn er 4 ondernemers betrokken bij Royal Pride die elk hun eigen specialisatie hebben. Frank van Kleef houdt zich met name bezig met de afzet. Het bedrijf heeft in samenwerking met diverse markt- en maatschappelijke partijen regels opgezet voor het Milieukeur voor tomaten. Verder werkt het bedrijf aan verduurzaming in de teelt door het reduceren van bestrijdingsmiddelen en aan energie door WKK.

Alex van Hootegem

uit Kruiningen is sinds 1999 biologisch akkerbouwer. Hij teelt op 165 ha een veelheid aan gewassen en is altijd op zoek naar verdere vervolmaking van zijn integraal duurzame bedrijfsvorm. Hij heeft een groothandel en een eigen webwinkel 'de grote verleiding'. Hij vindt het belangrijk om consumenten een goed en vers product te bieden. Qua schaalgrootte zit bij nu op een kantelpunt; hij wil meer aandacht geven aan het verwaarden aan de opbrengstenkant.

Jaap Snippe van Biobrass

uit Zeewolde heeft een akkerbouw bedrijf van 200 ha met dagverse producten. De afzet regelen ze zelf. Het bedrijf is in 1999 omgeschakeld omdat Snippe merkte dat retailers vroegen om duurzame producten. Er zijn volgens hem veel vooroordelen rondom grootschaligheid terwijl het juist meer afzet in duurzaam geproduceerde producten mogelijkheden geeft én de basis is voor een gezonde vruchtwisseling. Snippe steekt veel aandacht in het vertellen van het verhaal over de bedrijfsvoering en de mogelijkheden voor afzet.

Joost van Strien

uit Ens heeft een biologisch dynamisch bedrijf in akkerbouw en grove groente-teelt. Momenteel heeft hij 90 ha met een grote variëteit aan gewassen. De schaalgrootte maakt het mogelijk om samen te werken met medewerkers en investeringen te doen met betrekking tot mechanisatie. Hij is betrokken bij diverse onderzoeksprojecten en doet zelf veel proeven en experimenten op zijn bedrijf, zoals strokenteelt, gebruik zonne-energie, vastleggen van CO₂ in de bodem, mechanisatie op duurzame energie (hybride trekker).

Varkenshouderij

Floor de Heer

is biologisch varkenshouder in Kamerik (Utrecht). Hij heeft 100 zeugen en 600 vleesvarkens en 5 ha grond. Hij produceert biologisch sinds 1997 omdat hij niet mee wilde in de voortdurende schaalvergroting. Hij heeft dan ook geen groot bedrijf en streeft ook niet naar groot in de zin van aantallen. Toegevoegde waarde in de kolom en genieten zijn voor zeker ook belangrijk. Zie ook: <http://www.biovarken.nl/library/download/16510>. De Heer won in 2008 de prijs van Wakker Dier voor de mooiste modderpoel voor de varkens. Hij zet zijn varkens af bij een regionale afnemer.

Peter van Leeuwen

is biologisch varkenshouder in Buren (Gld) met 200 zeugen en 600 vleesvarkens. Daarnaast heeft hij 15 ha teelt. De arbeidsbezetting bedraagt 2,5 VAK. Van Leeuwen wil graag uitbreiden om gesloten te worden (passend aantal vleesvarkens bij de zeugen), maar loopt aan tegen beperkingen op het gebied van ammoniakemissiebeperking. Van Leeuwen zet zijn varkens af bij De Groene Weg.

Henk Roefs

is gangbaar varkenshouder in Woensdrecht (West-Brabant). Hij heeft 750 zeugen en 6.000 vleesvarkens en is daarmee een grote ondernemer. Roefs onderneemt binnen de Frievar-groep. Dat is een groep varkenshouders die een markt-concept willen opzetten en momenteel richten op hoge gezondheid, laag gebruik van antibiotica en traceerbaarheid. De varkens op het bedrijf van Roefs zijn extra gezond (SPF, specific pathogen free). Het bedrijf is min of meer gesloten, maar overtallige biggen worden afgezet naar een varkenshouder met een Canadian bedding-stal (Krull-concept). Roefs zit in een akkerbouwgebied en ruilt mest tegen grondstoffen in de regio. Ook koopt hij restproducten van de levensmiddelenindustrie in de directe omgeving. Gesloten kringlopen en trots zijn op je vak, zijn kenmerken van Roefs.

Gijsbert Nooijen

is gangbaar varkenshouder in De Mortel (in de Peel, Noord-Brabant). Hij heeft 450 zeugen, waarvan de dragende zeugen in groepen liggen op stro. Het bedrijf voldoet volledig aan de eisen van 2013. Mest wordt in de regio afgezet. Nooijen is betrokken bij een plaatselijke mestbewerkingsinstallatie (stichting in oprichting). Hij zet vaste mest af naar een boomkweker. Nooijen produceert biggen voor het Star-concept van Vion/Albert Heijn (Beter Leven met 1 ster).

Deelnemers vanuit EL&I

- Renske Hijbeek (beleid EL&I, economie en strategie)
- Jacob van Vliet (beleid EL&I, kennis)
- Frits Germs (beleid EL&I, innovatie)
- Gerrie Haenen (beleid EL&I, akkerbouw)
- Sabine Pronk (beleid EL&I, biologische landbouw)

Het LEI ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen UR (University & Research centre). Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen University en het Wageningen UR Centre for Development Innovation de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl

